

Віталій Ковальчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
доктор юридичних наук, професор
завідувач кафедри конституційного та міжнародного права
kovalchuk1903@gmail.com

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВНИЙ КРИТЕРІЙ ЛЕГІТИМНОСТІ ТА КОНСТИТУЦІЙНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

© Ковальчук В., 2017

З'ясовано сутність та природу громадянських (особистих) прав, забезпечення яких є основним критерієм легітимності державної влади. Реалізація громадянських прав, на думку автора, тісно пов'язана з політичними правами громадян, закріпленими в конституції.

Ключові слова: легітимність влади; громадянські права і свободи; конституціоналізм; державна влада; політичні права.

Віталій Ковальчук

ГРАЖДАНСКИЕ ПРАВА И СВОБОДЫ ЧЕЛОВЕКА КАК ОСНОВНОЙ КРИТЕРИЙ ЛЕГИТИМНОСТИ И КОНСТИТУЦИОННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

Определена сущность и природа гражданских (личных) прав, обеспечение которых является главным критерием легитимности государственной власти. Реализация гражданских прав, по мнению автора, тесно взаимосвязана с политическими правами граждан, которые закреплены в конституции.

Ключевые слова: легитимность власти; гражданские права и свободы; конституционализм; государственная власть; политические права.

Vitaliy Kovalchuk

Educational and Research Institute of Law and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Constitutional and International Law
Sc. D., Prof

CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS AS THE BASIC CRITERION FOR LEGITIMACY AND CONSTITUTIONALITY OF STATE POWER

The essence and nature of civil (personal) rights, securement of which is the main criterion for the legitimacy of state power is found. Implementation of civil rights, according to the author, is closely linked to the political rights of citizens enshrined in the Constitution.

Key words: legitimacy of power; civil rights and freedoms; constitutionalism; state power; political rights.

Постановка проблеми. Головним критерієм легітимності влади в демократичній, правовій державі є ступінь забезпечення громадянських та політичних прав і свобод людини. Адже лише та державна влада, яка поважає невід'ємні права людини, створює умови для реалізації її інтересів та потреб, має всі підстави здобути суспільну підтримку і визнання. Для такої публічної влади людина постає не як абстрактний індивід, пасивний об'єкт владного впливу, а як особа, права якої знаходять своє нормативно-правове втілення в конституції, і яка є безпосереднім учасником процесу владарювання. Як зазначав Б. Кістяківський, “у правовій державі влада повинна бути організована так, щоб вона не придушувала особистість; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ, повинні бути не лише об'єктом влади, а й її суб'єктом” [1, с. 330].

Аналіз дослідження проблеми. Про права людини сказано дуже багато, велика кількість наукових досліджень безпосередньо стосується цієї проблеми [2]. Поняття прав людини може бути зведене до таких визначень: 1) права людини – це у певний спосіб унормована її свобода; 2) права людини – це певні її потреби та інтереси; 3) права людини – це її вимоги щодо надання певних благ, спрямовані суспільству, державі, законодавству; 4) права людини – це певний вид (форма існування, спосіб вияву) моралі [3, с. 6]. Останніми роками популярною стала ідея, згідно з якою права людини є результатом комунікативної діяльності людей. Тобто права людини не належать до сфери чистих ідей, а містяться в життєвому світі людини і суспільства та є частиною емпіричної дійсності. Як зазначає сучасний російський теоретик держави та права А. Поляков, права людини існують як результат інтерсуб'єктивних, комунікативних взаємодій і немислимі поза правовими відносинами [4, с. 225]. Багатоманітність підходів до визначення прав людини засвідчує, що це поняття універсальне, у ньому переплітається природне і соціальне, матеріальне та духовне, національне і наднаціональне.

Мета статті – дослідити сутність і природу громадянських прав і свобод, забезпечення яких є основним критерієм легітимності та конституційності державної влади.

Виклад основного матеріалу. Історія прав людини – це історія самоусвідомлення себе людиною не лише як істоти розумної (*homo sapiens*), а й істоти правової (*homo juridicus*) [5, с. 16]. Цей шлях люди, як і народи, які вони утворюють, проходять по-різному. Безперечно, таке самоусвідомлення нерозривно пов'язане з рівнем соціально-економічної зрілості суспільства та його культурного розвитку. Тому навряд чи можна стверджувати, що “природність” прав людини впливає тільки із соціобіологічної природи людини як чогось вічного і незмінного. Проте, з іншого боку, не менш вразливими, на нашу думку, є твердження, згідно з якими права людини – це продукт лише природно-історичного розвитку суспільства, основне значення для якого мають економічні відносини. Тлумачення прав людини як явища не лише соціального, а й природного, закладає основи для побудови правової держави, в якій людина може повною мірою реалізувати свою свободу.

У європейській правовій традиції можна виділити два основні підходи до розуміння сутності прав людини. Згідно з першим людина набуває права від народження, вони пов'язані з природою людини, яка є істотою розумною та моральною. Саме тому вони набули назву “природні права”. Ці права є невід'ємними та невідчужуваними протягом життя людини. Це означає, що людина не може бути позбавлена цих прав та свавільно (диспропорційно) обмежена державою щодо їх реалізації. Людина не може відмовитися від цих прав, оскільки це означає втратити основні якості людської істоти. Невідчужуваність цих прав, як вважав П. Новгородцев, полягає у тому, що вони є втіленням

“самостійного абсолютного значення особистості, яке має належати їй за будь-яких форм політичного устрою. На них не може посягати державний абсолютизм без того, щоб не втратити своєї основи” [6, с. 294–295].

Відповідно до другого підходу – людина набуває і втрачає свої права під час взаємодії з державою, вони знаходять позитивне відображення в нормативно-правових актах, які є вираженням державної волі. Їх називають позитивними правами. Таке походження прав людини є патерналістським (у ролі *pater*-батька постає держава). Патерналістське розуміння сутності прав людини притаманне позитивістській теорії права. Найрадикальнішого прояву патерналізм набув у марксистсько-ленінській (класова) теорії прав людини, покладеній в основу ідеології СРСР. Офіційна марксистсько-ленінська ідеологія протягом багатьох років відстоювала монопольне право держави на права, нехтуючи людиною як такою, зводячи її роль до слухняного виконання владних приписів держави. Тому права людини, що закріплювалися в текстах радянських конституцій, залишалися номінальними та не мали жодних юридичних гарантій.

Саме природно-правова концепція визначально впливала на сучасну теорію прав людини, яка, своєю чергою, заклала основи концептуальних підходів до розуміння легітимності державної влади в сучасній правовій державі. Аналізуючи природні права, можна дійти трьох важливих висновків, які безпосередньо стосуються легітимного статусу державної влади: по-перше, кожна особа має певну сферу свободи, у яку не може втручатися державна влада, навіть виданням і застосуванням нормативних актів; по-друге, будь-який орган державної влади обмежений мінімальною свободою особи; по-третє, державна влада може обмежити вказану свободу особи лише за умови, якщо це необхідно для захисту природного права інших осіб.

Права людини визначають міру, обсяг та кількість свободи учасників суспільних відносин. Вони забороняють діяти так, щоб поведінка одних індивідів була спрямована на шкоду іншим, і цим встановлюють максимальну міру свободи. Це означає, що формально рівні учасники правовідносин наділені свободою у стосунках один з одним, допоки вони не призводять до загострення суспільних відносин. Зважаючи на це, права людини треба розглядати не лише як свободу дії особи, а і як обмеження свободи у певних діях задля досягнення інших благ. Вони встановлюють межі, поза якими людині заборонено свавільно приймати рішення. Так, наявність світлофорів на дорогах водії можуть розглядати як обмеження їхньої свободи, однак така незручність у пересуванні автотранспорту цілком виправдана, позаяк гарантує безпеку руху як пішоходів, так і водіїв. Право тим і відрізняється від свободи, що встановлює межі свободи, порушення яких перетворює свободу на свавілля.

Із моменту народження людина набуває природних прав, що є сферою особистого життя, в яку ніхто не повинен втручатися. Однак важливо, щоб усі члени спільноти визнавали існування цих прав. Адже лише добра воля всього суспільства непорушно ставитись до них є запорукою того, що ці права набудуть свого реального змісту. Право на життя кожного з нас залежить від того, чи буде воно дотримане з боку інших осіб і чи не з'явиться у когось, навіть у держави, за певних обставин спокуса позбавити нас цього права. Відповідно до твердження О. Хьюффе, “за свою відмову від свободи вбивати людина отримує рівноцінну відмову інших, і її життя, власність, честь і релігійна свобода, таким чином, здобувають відомий ступінь захищеності. Існує відповідно обмін свободи на гарантію захищеності свободи, а відмова від свободи винагороджується правом на свободу” [7, с. 239].

Отже, природні права слугують необхідною умовою людського існування та комунікацій, як у стосунках між особою та суспільством, так і на рівні відносин людина – публічна влада. У взаєминах між останніми їх необхідно розглядати як незалежні стандарти, завдяки яким можна критикувати закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів, тобто як критерій легітимності [8, с. 219].

Легітимність влади та права людини нерозривно пов'язані між собою. З одного боку, права та свободи людини набувають практичного втілення лише за умови їх визнання та дотримання офіційно

визнаною владою, а з іншого – влада набуває свого визнання (легітимності) лише серед тих осіб, права і свободи яких вона захищає. На такий зв'язок вказував свого часу один із класиків французького лібералізму Ф. Гізо, який, зокрема, зазначав: “Тією мірою, якою законна влада наділена правом на свободу людини, свобода має право вимагати від влади доказів її легітимності” [9, с. 571]. Людина повинна захищати свою свободу від незаконної влади, а законну владу – від власної свободи. Завдання правової держави полягає у підтриманні балансу між владою та свободою.

Права людини – засіб контролю за владою, який встановлює її межі та захищає особисту свободу людини, про що свого часу писав С. Котляревський [10, с. 68]. Однак таке твердження вимагає відповіді на запитання: чи може державна влада на законних підставах обмежити свободу особи, залишаючись при цьому легітимною? Одним із перших на це запитання спробував відповісти Д. Мілл у есе “Про свободу”. Автор намагався знайти універсальний принцип, який би дав владі змогу втручатися в особисту свободу. Цей принцип полягає в тому, що: “Єдина мета, котра надає людству право в індивідуальному або колективному порядку втручатися в свободу чи дії будь-кого зі своїх членів, – це самозахист. Єдина мета, з якою може бути правомірно використана влада над будь-яким членом цивілізованої громади проти його волі – це запобігання шкоді для іншого” [11, с. 19]. Отже, Д. Мілл закріплює за державою право обмежувати свободу громадян заради їх власної безпеки.

Однак взаємозалежність свободи та безпеки особи породжує певну дилему однобічної залежності особистої свободи від державної влади, суть якої зводиться до того, що людина, завдячуючи своєму безпечному існуванню державі, може потрапити в абсолютну залежність від неї. Саме така закономірність притаманна авторитарним режимам, які прагнуть здобути легітимність в обмін на безпеку своїх громадян. У цьому разі безпека є лише ілюзією, оскільки держава привласнює право визначати не лише те, які дії людини становлять суспільну небезпеку, а і яких прав людину можна позбавити заради колективного блага. Таке монопольне право часто призводить до порушення таких невід’ємних прав людини, як право на свободу думки та її вільного висловлення, свободу світогляду та віросповідання чи навіть права на життя. За таких обставин безпека постає, з одного боку, неодмінною умовою свободи, а з другого – руйнує свободу.

Отже, перед правовою теорією постає дилема, яка полягає в тому, що, з одного боку, надмірна свобода особи становить небезпеку для суспільства і держави загалом, а з другого – гарантування суспільного порядку та безпеки може перетворитися на державне свавілля. Тому важливо знайти ту межу відносин між людиною та державою, до якої діяльність державної влади може обмежувати особисту свободу, залишаючись легітимною.

Один із варіантів вирішення цього питання запропонували представники сучасної лібертарної теорії, найяскравішими з яких є Ф. Хаск, Р. Нозік, Р. Дворкін. Зокрема, Р. Дворкін у праці “Серйозний погляд на права” висловлює думку про те, що будь-яке законодавче обмеження природних прав людини є неприпустимим для влади, яка претендує на повагу до себе. Таке обмеження є неприпустимим, навіть якщо воно буде здійснене з метою загального блага, а отже, зазначає Р. Дворкін, “загальне благо не може бути вагомою підставою для урізання прав, навіть якщо йдеться про вигоду, що полягає в зростанні поваги до закону” [12, с. 276]. Якщо людині не дають змоги реалізувати її природне право на свободу слова, зокрема в питаннях критики публічної влади, це можна розглядати як зазіхання на людську особистість. Тому державна влада не повинна забороняти реалізовувати право на свободу слова через проведення демонстрації лише на підставі того, що така реалізація може стати загрозою для інших громадян.

Вчений вживає поняття “конкуруючі права”, яке застосовується у разі суперечності між правами, яку публічна влада повинна вирішити на користь важливіших прав. Конкуруючими правами можуть бути лише особисті, а не колективні права.

Загалом представники лібертарної теорії обстоюють ідею “мінімальної держави”, якою є найекстенсивніша держава, яку можна виправдати, вони залишають за нею право забезпечувати

тільки безпеку особі та суспільству, як всередині держави, так і за її межами. Державна влада може видавати правові закони, що більшою чи меншою мірою обмежують свободу людини. Однак, як стверджують лібертаристи, такі законні обмеження свободи не суперечать праву і є легітимними настільки, наскільки не порушують мінімальну невід'ємну свободу. Однак, на думку В. Четверніна, необхідно дотримуватися двох важливих принципів у разі зазначеного обмеження свободи: по-перше, максимальна міра свободи, встановлена заборонами, не повинна бути меншою від мінімальної невід'ємної свободи; по-друге, закони не повинні дозволяти владі втручатися у сферу мінімальної невід'ємної свободи [13, с. 81]. У конституційній демократичній державі, в якій особисті права стають всезагальною та формально рівною для всіх мірою свободи, мінімальна невід'ємна свобода формулюється як невідчужувані, невід'ємні права людини.

На наше переконання, обмеження прав та свобод людини можливе, якщо таке обмеження відбувається в інтересах аналогічних чи значущіших прав та свобод. Однак у будь-якому разі таке обмеження не може бути надмірним, тобто воно має бути співрозмірним праву, яке обмежується. Можна погодитися із думкою А. Шайо про те, що будь-яка дискусія з цього питання повинна виходити з того, що “свобода є правилом, а обмежувальні міри – винятком” [14, с. 287].

Представники юридичного позитивізму критикують природно-правову теорію щодо питання взаємовідносин між державною владою та людиною. Вони вказують, що зміст та обсяг прав людини визначає держава, яка “дарує” їх людині. Ще у XIX ст. з такою критикою виступив один із основоположників теорії утилітаризму Є. Бентам. На його переконання, права людини, так само як і теорія природного права, загалом є істинним уособленням зла [15, с. 139]. Є. Бентам вважав, що природні права людини є “пишномовною нісенітницею”. Схожі погляди висловлював відомий російський філософ права Б. Чичерін: “Вчення про невідчужувані та невід'ємні права людини, які держава повинна лише охороняти, але яких вона не сміє торкатися, є вчення анархістське... За такого порядку кожен стає суддею своїх прав і обов'язків; це закладає основи, що унеможливають спільне життя. У здоровій теорії, так само і на практиці, свобода тільки тоді стає правом, коли вона визнається законом, а встановлення закону належить державі” [16, с. 667]. Наведена думка стала наскрізною у розвиткові нормативістської теорії права.

Однак треба зазначити, що в сучасній правовій теорії та практиці не застосовуються у чистому вигляді ні природно-правовий, ні позитивістський підходи щодо розуміння прав людини. До речі, на необхідність третього підходу до розроблення теорії прав людини, який би був своєрідним компромісом між двома відомими, вказував ще на початку XX ст. М. Ковалевський [17, с. 6]. Сьогодні у правовій теорії найприйнятнішим вважають інтегративний підхід, відповідно до якого права та свободи мають бути обов'язково зафіксовані в конституційному тексті або у тексті міжнародного договору з метою їх юридичного захисту і гарантій. Варто зазначити, що для забезпечення легітимності державної влади права людини не можуть залишатися лише ідеями, намірами, постулатами, предметом теоретичного та політичного обговорення. Як зазначає С. Максимов, для того щоб бути визнаними принципово, а не через сприятливі обставини, права людини мають бути інституціалізовані та стати складовою чинного законодавства [18, с. 56–57]. У межах процесу позитивування права людини втрачають характер чистих принципів легітиматії й перетворюються на основи законності.

Водночас обмеження щодо здійснення цих прав та свобод, встановлені позитивним законодавством, повинні відповідати критеріям природного права. У цьому контексті слушну думку висловив Г. Харт, який вважав, що будь-яка система позитивного права повинна містити “мінімальний зміст природного права” і виявляти певну специфічну узгодженість з мораллю чи справедливістю [19, с. 190–191]. Якщо закони є справедливими і захищають життєві інтереси всіх тих, від кого вимагають покори, вони можуть претендувати на лояльність з боку громадян протягом тривалого часу і забезпечувати стабільну політичну ситуацію всередині держави. Закони не слід розглядати лише як сукупність норм, які побудовані на примусі, й виконання яких зумовлене лише

страхом особи перед санкціями з боку держави. Можна погодитися з думкою Г. Харта про те, що дихотомія “закон, що ґрунтується лише на силі” та “закон, який визнано таким, що морально зобов’язує” не є вичерпною. Дослідник вважає, що твердження про те, що лише сила примусу закону чи, навпаки, лише його моральний авторитет є запорукою легітимності публічної влади, є хибним.

Сучасне право надає особі свободу дотримання норм права: або визначати свою поведінку з урахуванням можливості застосування санкцій з боку держави у разі невиконання її приписів, або слідувати її наказам з поваги до закону. Таке ставлення особи до законів охарактеризував Ю. Габермас : “Правові норми мають бути побудовані так, щоб їх можна було розглядати водночас як закони примусу і як закони свободи... Держава повинна гарантувати і те, й інше – з одного боку, легальність поведінки особи, що в цілому дотримується санкціонованих норм, а з другого – легітимність приписів, що завжди забезпечує можливість дотримання норм з поваги до закону” [20, с. 53].

Отже, природні права людини набувають практичного втілення (реалізації) через їх нормативне закріплення у конституції та законах держави. Останнім часом конституційний каталог цих прав істотно розширився. Поряд із традиційними природними правами (на життя, свободу світогляду та віросповідання, приватну власність, свободу думки та слова) виникли право на ім’я, честь, гідність, збереження конфіденційності інформації, яка стосується особи та її родини, чисте екологічне середовище та інші важливі права, без забезпечення яких неможливо реалізувати соціально-економічні, культурні та політичні права. Сучасний конституціоналізм з його основними правами людини – єдина реалістична імплементація цінностей природного права в сучасному світі. Закріплення основних прав та свобод у конституції означає, що держава зобов’язується не порушувати цих прав. Водночас сучасний конституціоналізм є спробою ліквідації суперечностей між природним та позитивним правом. Як зазначає М. Кепелетті, сучасні конституції, біллі про права, які їх складають, та судовий контроль є синтезом між позитивним та природним правом, вони відображають найважливішу спробу тисячоліть щодо “позитивації” цих цінностей [21, с. 210].

За словами Ю. Габермаса, сучасні конституції зобов’язані своїм існуванням розумно-правовій ідеї, згідно з якою громадяни об’єднуються у спільноту вільних і рівних носіїв прав за власним рішенням [22, с. 248]. Конституція утверджує саме ті права, які потребують взаємного визнання, якщо суспільство бажає легітимно регулювати своє життя засобами позитивного права. Однак треба зважати на те, що зафіксовані в конституції природні права людини є не наслідком цього установчого акта народу, а його джерелом.

У системі прав людини, що закріплюється вітчизняним законодавством, особливе місце з погляду прав людини як критерію легітимності займають політичні права. Конституція України, як і інші сучасні демократичні конституції, закріплює, поряд із природними, низку позитивних прав, тобто таких прав, які людина набуває, взаємодіючи з державою, перебуваючи у статусі громадянина. Особливе місце серед них посідають політичні права. До останніх традиційно зараховують право брати участь в управлінні державними справами, право обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, право створювати громадські об’єднання та брати участь у їх діяльності, право мирно збиратися і проводити збори, мітинги, демонстрації, маніфестації з метою підтримання чи критики діяльності органів влади чи певних посадових осіб, право письмового чи особистого звернення до органів влади, право на свободу засобів масової інформації. За допомогою цих прав людина може захищати особисту свободу в організований спосіб і вимагати від влади її дотримання. Під час реалізації цих прав між громадянами налагоджуються комунікація та взаєморозуміння, які є необхідною умовою формування розумної політичної волі.

На те, що природні права мають політичне значення, вказує французький дослідник К. Лефор. На захист своєї позиції він наводить три аргументи. По-перше, заява про те, що свобода полягає у праві робити все те, що не шкодить іншому, не означає замкнутості індивіда у власній сфері діяльності. По-друге, свобода думки не робить думку приватною власністю, вона є свободою

відносин. По-третє, несправедливість, вчинена щодо індивіда, стосується не лише його, вона є приниженням суспільства загалом [23, с. 47–48].

Для того щоб особа могла реалізувати свої невід’ємні права, вона повинна володіти політичними правами. Ці права дають можливість індивіду в організований спосіб захищати особисту свободу. Так, на думку С. Котляревського, право на свободу об’єднань та асоціацій “ліквідує беззахисність окремих громадян перед всемогутньою державою” [10, с. 80]. Такий колективний захист індивідуальних прав є дієвішим засобом впливу на нелегітимну владу, ніж розрізнені дії окремих осіб. У цьому природні та позитивні права доповнюють одне одного, причому нормативний пріоритет перебуває на боці перших.

Феномен сучасної конституційної демократичної держави полягає в тому, щоб, з одного боку, на рівні конституції та законів закріпити та забезпечити невідчужувані та невід’ємні права людини, надати кожній людині можливість вільно ними користуватися. З іншого боку, принцип прав людини як необхідної умови і передумови передбачає активну правову особу, яка була б не лише наділена правами, а й вільно користувалася ними. Без цієї умови конституційна демократична держава перетворюється на фікцію. А ця можливість забезпечується участю громадян у демократичному процесі. Цей процес повинен надати широкі можливості для вільного долучення громадян до безпосередньої участі в організації та діяльності органів державної влади, законотворенні, здійсненні контролю за владою. Законотворча діяльність народу, поряд із гарантіями захисту як особистих, так і колективних прав людини, – неодмінні ознаки сучасної правової держави.

Висновки. Отже, права людини є тим критерієм, на основі якого визначається легітимність державної влади. Права людини як невідчужувані невід’ємні права є засобом контролю та самообмеження влади; це ті незалежні стандарти, за допомогою яких громадянське суспільство може критикувати діяльність державної влади, її закони та інститути. Нормативне закріплення цих прав насамперед на рівні конституції є обов’язковим атрибутом сучасної демократичної правової держави. Державна влада, яка нехтує правами та свободами людини, втрачає легітимність, втім, як і закони чи інші нормативні акти, що вона видала. Для того щоб зберегти повагу громадян до державної влади та законів, необхідно, згідно з висловленням Р. Дворкіна, “серйозно ставитися до прав” – саме таке ставлення відрізняє закон від впорядкованого свавілля, а легітимну владу – від нелегітимної.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кистяковский Б. А. *Философия и социология права* / Б. А. Кистяковский / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – 800 с. – (Русская социология XX века).
2. *Права человека : учебник для вузов* / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – 573 с.; Абдуллаев М. И. *Права человека и закон : историко-теоретические аспекты* / М. И. Абдуллаев. – СПб. : Юридический центр “Пресс”, 2004. – 322 с.; Пушкіна О. В. *Система прав і свобод людини та громадянина в Україні : теоретичні і практичні аспекти забезпечення* / О. В. Пушкіна. – К. : Логос, 2006. – 416 с.; Рабінович П. М. *Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень)* / П. М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 64 с.; Колодій А. М. *Права, свободи та обов’язки людини і громадянина в Україні : підручник* / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Всеукр. асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. – 350 с.
3. Рабінович П. М. *Права людини і громадянина : навч. посіб.* / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Аттика, 2004. – 464 с.
4. Чекунов Н. А. *Права человека : вопросы истории и теории* / Н. А. Чекунов // *Правоведение*. – 2004. – № 3. – С. 224–230.
5. Козюбра М. *Природа прав людини : пошук нових концептуальних підходів* / М. Козюбра // *Наукові записки. Серія “Право”*. – Острог, 2001. – Вип. 2. – С. 14–18.
6. Новгородцев П. И. *Нравственный идеализм в философии права* / П. И. Новгородцев // *Проблемы идеализма*. – СПб., 1902. – С. 294–295.
7. Хеффе О. *Политика, право, справедливость. Основоположения критической философии права и государства* / О. Хеффе / пер. с нем.

Вл. С. Малахова – М. : Гнозис ; Ред.-издат. группа “Логос”, 1994. – 319 с. 8. Максимов С. И. *Правовая реальность : опыт философского осмысления* / С. И. Максимов. – Харьков, 2002. – 318 с. 9. Гизо Ф. *Политическая философия : о суверенитете* / Ф. Гизо // Классический французский либерализм. – М., 2000. – 591 с. 10. Котляревский С. А. *Конституционное право. Юридические предпосылки русских основных законов* / С. А. Котляревский / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 392 с. 11. Милл Дж. С. *Про свободу : Ессе* / Дж. С. Милл / пер. з англ. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 463 с. 12. Дворкін Р. *Серйозний погляд на права* / Р. Дворкін; пер. з англ. А. Фролкина. – К. : Основи, 2000. – 519 с. 13. Четвернин В. А. *Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства* / В. А. Четвернин. – М. : Дело, 1997. – 120 с. 14. Шайо А. *Самоограничение власти (краткий курс конституционализма)* / А. Шайо ; пер. с венг. – М. : Юристъ, 2001. – 292 с. 15. Бентам И. *Введение в основание нравственности и законодательства* / И. Бентам. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 1998. – 415 с. 16. Чичерин Б. Н. *Собственность и государство* / Б. Н. Чичерин / подг. текста, вступл. и коммент. И. И. Евлампиева. – СПб. : Изд-во РХГА, 2005. – 824 с. 17. Ковалевский М. М. *Учение о личных правах* / М. М. Ковалевский. – М. : Типолиграфия Рус. Товарищества печатных и изд. дел, 1905. – 42 с. 18. Максимов С. *Институт прав людини в сучасному світі : філософсько-правові аспекти* / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3 (22). – С. 56–57. 19. Харт Х. Л. А. *Концепція права* / Х. Л. А. Харт / пер. з англ. Н. Комарова. – К. : Сфера, 1998. – 236 с. 20. Габермас Ю. *До легітимзації через права людини* / Ю. Габермас / пер. з нім. М. Култаєвої, Л. Сотниченко. – К. : Український філософський фонд, 1999. – 424 с. 21. Cappeletti M. *The Judicial Process in Comparative Perspective* / M. Cappeletti. – Oxford : Clarendon Press, 1989. – P. 210. 22. Габермас Ю. *Залучення іншого : студії з політичної теорії* / Ю. Габермас / пер. з нім. А. Дахніка ; наук. ред. Б. Поляру. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с. 23. Лефор К. *Политические очерки (XIX–XX века)* / К. Лефор ; пер. с фр. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2000. – 368 с.

REFERENCES

1. Kystyakovsky B. A. *Fylosofiyya y sotsyolohyya prava* [Philosophy and Sociology of Law], sost., pryemch., ukaz. V. V. Sapova. SPb. RKHYY 1999. 800 p. (Russkaya sotsyolohyya XX veka). 2. Dyv.: *Prava cheloveka* [Human Rights]. otv. red. E. A. Lukasheva. M. Norma-Ynfra-M, 1999. 573 p.; Abdullaev M. Y. *Prava cheloveka y zakon : ystoryko-teoretycheskiye aspekty* [Human Rights and Law : historical-theoretical aspects]. SPb. Yurydycheskyy tsentr “Press”. 2004. 322 p.; Pushkina O. V. *Systema prav i svobod lyudyny ta hromadyanyyna v Ukrayini : teoretychni i praktychni aspekty zabezpechennya* [The system of rights and freedoms of man and citizen in Ukraine: theoretical and practical aspects of securement]. K. Lohos. 2006. 416 p.; Rabinovych P. M. *Prava lyudyny i hromadyanyyna v Konstytutsiyi Ukrayiny (do interpretatsiyi vykhidnykh konstytutsiynykh polozhen’)* [Human and civil rights in the Constitution of Ukraine (to the initial interpretation of constitutional provisions)]. Kh. Pravo. 1997. 64 p.; Kolodiy A. M., Oliynyk A. Yu. *Prava, svobody ta obov'yazky lyudyny i hromadyanyyna v Ukrayini* [Rights, freedoms and duties of man and citizen in Ukraine]. K. Vseukr. asotsiatsiya vydavtsiv “Pravova yednist’”. 2008. 350 p. 3. Rabinovych P. M., Khavronyuk M. I. *Prava lyudyny i hromadyanyyna : navch. posib.* [Rights of Man and Citizen]. K. Attika. 2004. 464 p. 4. Chekunov N. A. *Prava cheloveka : voprosy ystoryy y teoryy* [Human rights: questions of history and theory]. Pravovedenye. 2004. Vol. 3. pp. 224–230. 5. Kozyubra M. *Pryroda prav lyudyny : poshuk novykh kontseptual’nykh pidkhodiv* [The nature of human rights: the search for new conceptual approaches]. Naukovi zapysky. Seriya “Pravo”. Ostroh. 2001. Vol. 2. pp. 14–18. 6. Novhorodtsev P. Y. *Nravstvennyi ydealyzm v fylosofiyy prava* [Moral idealism in the philosophy of law]. Problemy ydealyzma. SPb. 1902. pp. 294–295. 7. Kheffe O. *Polytyka, pravo, spravedlyvost’. Osnovopolozhennyya krytycheskoy fylosofiyy prava y hosudarstva* [Politics, law, justice. Fundamentals of critical philosophy of law and state]. per. s nem. Vl. S. Malakhova M. : Hnoyzs; Redaktsyonno-yzdat. hruppa “Lohos”. 1994. 319 p. 8. Maksymov S. Y. *Pravovaya real’nost’ : opyt*

fylosofskoho osmyslenyya [Legal reality: the experience of philosophical reflection]. Khar'kov. 2002. 318 p. 9. Hyzo F. *Polytycheskaya fylosofiya : o suverenytete* [Political Philosophy: On Sovereignty]. Klassycheskyy frantsuzskyy lyberalyzm. M. 2000. 591 p. 10. Kotlyarevskyy S. A. *Konstytutsyonnoe pravo. Yurydycheskiye predposylky russkyykh osnovnykh zakonov* [Constitutional law. Legal preconditions for Russian basic laws]. pod red. y s predysl. V. A. Tomsynova. M. Zertsalo, 2004. 392 p. 11. Mill Dzh. S. *Pro svobodu : Ese*. [On Freedom]. per. z anhl. K. Vyd-vo Solomiyi Pavlychko "Osnovy". 2001. 463 p. 12. Dvorkin R. *Seryoznyy pohlyad na prava* [Serious view of rights]. per. z anhl. A. Frolkina. K. Osnovy. 2000. 519 p. 13. Chetvernyn V. A. *Ponyatyie prava y hosudarstva. Vvedeniye v kurs teoryi prava y hosudarstva* [The concept of law and the state. Introduction to the theory of law and the state]. M. Delo. 1997. 120 p. 14. Shayo A. *Samoohranyeniye vlasti (kratkyy kurs konstytutsyonalyzma)* [Self-limitation of power (short course of constitutionalism)]. per. s venh. M. Yurystъ. 2001. 292 p. 15. Bentam Y. *Vvedeniye v osnovaniye npravstvennosti y zakonodatel'stva* [Introduction to the foundation of morality and legislation]. M. Rossyyskaya polytycheskaya entsyklopedyya. 1998. 415p. 16. Chycheryn B. N. *Sobstvennost' y hosudarstvo* [Property and state]. SPb. Yzd-vo RKhHA, 2005. 824 p. 17. Kovalevskyy M. M. *Ucheniye o lychnykh pravakh* [The doctrine of personal rights]. M. Typolytohrafiya Rus. Tovaryshchestva pech. y yzdatel'skykh del. 1905. 42 p. 18. Maksymov S. *Instytut prav lyudyny v suchasnomu sviti : filosofov'ko-pravovi aspekty* [Institute of human rights in the modern world: philosophical-legal aspects]. Visnyk Akademiyyi pravovykh nauk Ukrayiny. 2000. Vol. 3 (22). pp. 56–57. 19. Khart Kh. L. A. *Kontseptsiya prava* [The concept of law]. per. z anhl. N. Komarova. K. Sfera. 1998. 236 p. 20. Habermas Yu. *Do lehitymatsiyi cherez prava lyudyny* [To legitimation through the human rights]. per. z nim. M. Kultayevoyi, L. Sotnychenko. K. Ukrayins'kyy filosofov'kyy fond, 1999. 424 p. 21. Cappeletti M. *The Judicial Process in Comparative Perspective*. Oxford : Clarendon Press, 1989. 210 p. 22. Habermas Yu. *Zaluchennya inshoho : studiyi z politychnoyi teorii* [Engaging the other: studies in political theory]. per. z nim. A. Dakhnika ; nauk. red. B. Polyaru. L'viv. Astrolyabiya. 2006. 416 p. 23. Lefor K. *Polytycheskiye ocherky (XIX–XX veka)* [Political Essays (XIX–XX century)]. per. s fr. M. Rossyyskaya polytycheskaya entsyklopedyya. 2000. 368 p.

Дата надходження: 06.06.2017 р.